բաց ի ձեռնարկութենէ մը «Քիւլթէփէի հինաստրնտանեան իրաւական հիշատակարաններ» խորագրով [25], չատանդք յիշելով կարեւոր գործ մը՝ «Անձանց անուններ կապադովկիոյ բեւեռագիրը բնագիրներէն» [26] հատորուած, ի հարկէ ազիւսագիրներէն՝ ցորչափ հրատարակուած են: Բայց նաեւ գործածելով «200է աւելի չհրատարակուած Ազիւսագիրներն, որ կը գտնուին J. B. Niesի Բաբելոնեան Հաւաքման մէջ ի Եալ», զորոնք համեմատած է: Բաց ի անունից լիակատար ցանկէ մը՝ կը պարունակէ Բառացանկ այն տարբառ՝ որոնք այս գամբական անուանց մէջ կը գտնուին: Այս յիշեալ հաւաքման ազիւսագիրներուն մասին է ուրիշ գրութիւն մը, որուն հետ յիշատակենք նաեւ Սկյոի մէկ գրուածքը Քարա-Իւյիւկի Ազիւսագիրներուն մասին: — Զննք ուզեր մանրամասն յիշել արուեստից վերաբերեալ բաժինները, օրինակի համար՝ Գամբական խեցեգործութիւնը [27]: Հեղինակ մը, որ քննութեան առած է նաեւ Բողազքէօյ հատեան խեցեգործութիւնը եւ կը յիշէ չարք մ'ուրիշ երկեր [28], որոնց կը յայտնի թէ այլեւայլ պիտանիններ, ինչպէս անգամ նշանաւոր մանրագէտ-հեթիտագէտ մը իւր նոր երկին մէջ «Հատեան Պեռուիթիւնը» [29], չատ կարեւորութիւն չեն ընծայած հնախոսական մանր յիշատակարանաց, ինչպիսի են՝ առարկայք, գործիքներ, դէնքեր, զարդեր եւն, որոնք արդէն համեմատաբար քիչ ծանօթացած են պեղումներէն Բողազքէօյի, Քիւլթէփէի, Կարկեմիշի, Ալիշար-Իւյիւկի եւն [30]: Բայց, կ'ըսէ, այս մանուանք ալ գոնէ նոյնչափ կարեւոր են (եթէ ոչ աւելի), որչափ ճարտարապետական եւ քանդակեալ մեծ յիշատակարանները:

(Շարունակելի:)

† Հ· Յ· Տ·

[25] Տես A. Ungnad und Georg Eisler und Julius Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden von Kültepe. 1. Teil: Urkunden, 1—340. Leipzig 1930.

[26] Հմմտ. Stephens Ferris J., Personal names from cuneiform inscriptions of Cappadocia. New-Haven 1929, 4°, pp. XI + 98 (= Yale University, Oriental Series, Researches, XIII, 1; Tablets in the Babylonian Collection of J. B. Nies at Yale). — Հմմտ. G. R. Driver, Studies in Cappadocian tablets. New-Haven 1927, p. 69 (= Babyloniaca, X, fasc. 2—3). — Դարձեալ հմմտ. A. H. Sayce, Cappadocian cuneiform tablets from Kara-Eyuk: «Babyloniaca», IV, p. 65—80, 1 Tab. Այս հեղինակին այլեւայլ գրուածներ (եւ հրատարակութիւններ հաթեան հատուկտորներու) բեւեռագիր եւ դարձեալ պատկերագիր արձանագրութեանց մասին յետոյ տալիք կ'ունենանք յիշելու:

[27] Օրինակի համար կարեւոր գործ՝ Céramique Cappadocienne, inventariée et décrite avec une Introduction, par H. de Genouillac. Paris 1926, Vol. I—II, avec 8 planches en coul., 81 pl. en noir, 264 fig. (Vol. I: Introduction, Collection Chautre, etc. Paris 1926, pp. X + 126, pl. 24, fig. 94. — Vol. II: Acquisitions du Musée du Louvre. Paris 1926, pp. VI + 75, pl. 65, fig. 170). — Յիշենք նաեւ «Ասորահատեան Քանդակագործութիւն» գործը, որ հրատարակուած է Ասորիքի եւ Լիբանանի Ֆրանսական Մարզպանութեան՝ Հնութեանց պաշտօնարանի կողմանէ, իբր Բ· Հատոր անոր «Մատենագարան Հնախոսական եւ պատմական» հատորին. Հմմտ. G. Contenau, La Glyphtique syro-hittite. 1922, pp. XII + 217, 48 planches (= Haut Commissariat... Service des Antiquités... Bibliothèque archéologique et historique, Tome II).

[28] Տես A. A. Zacharov, Cappadocian pottery, ի «Archiv Orientálni», II, Nr. 2 (1930), p. 255—261. Յիշուած գրութենէն մէջ է նաեւ իրեն՝ Հեղինակին ռուսերէն գրուածքը՝ գաղղիերէն համառօտութեամբ ալ, որ հրատարակուած է Ասորագաղտական Գիտական Ընկերութեան Տեղեկագրի մէջ, եւ յիշուած է խորագրովս՝ A. Zacharov, Céramique Hétéen de Boghaz-Keui, et quelques analogies avec celle de Transcaucasie. Bulletin de la Société Scientifique d'Azerbaidjan, Nr. 5. Bacou 1927. Տես նաեւ ջիչ մ'ետքը:

[29] Այն է՝ J. Garstang, The Hittite Empire. London 1929. Տես յետոյ:

[30] Զարմանալի ձեւով՝ «կաւէ արկղեր» ալ գրուած են, որոնց մասին կը խօսի Przeworski, որուն հատեան «Քիչատակարանք» հրատարակութիւնը, որ պիտի չարունակուի, վերը յիշեցինք: Հմմտ. Stephan Przeworski, Ein altanatolischer Tonkasten von Kültepe: WZKM, XXXV, 1—2, p. 131—134. Այստեղ կը տեսնէ թէ ինքը նեղկայ եղած է՝ իրր հետ՝ Ալիշար-Իւյիւկի պեղմանց, զոր կատարած էր 1927ին Չիկագոյի Համալսարանի Արեւելեան Հատութիւնն, եւ որոնց արդիւնք մասին հրատարակուած են Տեղեկագրեր: Հմմտ. Hans Henning v. d. Osten und Erich F. Schmidt, «Researches in Anatolia», Vol. I—II. 1. Exploration in Central Anatolia, season of 1926. — 2. The Alishar Hüjük, season of 1927. Part. I. Chicago 1928—1931, pp. XXII + 284, 5 Taf., 251 fig., 22 carts (Oriental Institute Publications, ser. III, vol. 5—6). — Դարձեալ H. H. v. d. Osten, Explorations in Hittite Asia Minor. Chicago 1927, pp. VIII + 104, fig. 101 (= Oriental Institute Communications of the University of Chicago, Nr. 2). — H. H. v. d. Osten, Explorations in Hittite Asia Minor, 1927—1928; a preliminary report. Chicago 1929; with ill. (= Oriental Institute etc. Ser. I, Nr. 6). — Id., Explorations in Hittite Asia Minor, 1930. Chicago 1930, pp. 196, fig. 196, carts 9, etc.

"ՀԱՅ" ԱՆՈՒՆԸ ԸՍՏ Պ. ԿՐԷՉՄԷՐԻ*

Հայ անունը զանազան կերպերով մեկնուած է· իրր *potis, կամ իրր արմատ հայիմ բառին (Patrubány), եւ կամ ըստ Պ. Եէնսէնի Hatti-*Hatio ձեւին հետ նոյն: Այս բոլոր վերջինները հեռու են գոհացուցիչ ըլլալէ. Բողազքէօյի 1400 Ն· Ք· թուականէն սկսած յաճախակի Hajasa (Ha-ia-ša) անունը՝ կը մերձենայ զմեզ այդ դժուար խնդրի լուծման: Hajasa երկիրը սկզբան է· Փորքէ եւ Ա· Կէօյկ [1] պիտանիները Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան կողմ համարեցան, վասն զի զեռ Հայաստանի կենդրոնը կը կարծուէր Harri կամ Hurri երկիրը· վերջինս սակայն նորագոյն քննութիւններու համեմատ նոյն է Միդդոյն քննութիւններու համեմատ նոյն է Միդդոյի հիւսիսային կողմ գտնուող Միտաքէի հետ: Ուստի Փորքէ նոր յօդուածով մը՝ Hajasa երկիրը՝ բարձր Հայք վերադրեց: Հաւանական է ուրեմն որ Hajasa Հայաստանի մաս կը կազմէր: Անուանս վերջի s–ը ծանօթ է իրր վերջաւորական ածանց, ուստի արմատական բառն է Haja-, Hajasa անունը որով կը նշանակէ, ինչպէս Հայաստան պարսկական –ստան ածանցով՝ «Հայերու երկիր»:

Հայք–Հայոց ձեւին՝ կազմութեամբ նման անուն մըն ալ ունինք՝ Տայք–Տայոց, զոր Sophainetos (Սահմ· Բիւզանդացւոյն քով) Տայեցի իմաստով կը գրէ Թաւ, մինչ Փաւստոս Նախան (Բիւրուղ արձ· Դ, 7) Թաւոյ կ'անուանէ: Սահմանոս կը յիշէ, որ Թաւոյ նաեւ երկրին անունն է, ինչպէս Հայկ· Տայք: Այս նմանութենէն կարելի է եզրակացնել արդէն որ ինչպէս Տայք, նախնապէս *Tajo- էր, նոյնպէս եւ Հայք իրր նախաարմենեան ժողովրդեան մը անուն էր *Hajo- [2], որ Hajasa ձեւէն իրապէս կը պահանջուի: Թէ կրնայ այնչափ հին ժողովրդեան մ'անունը մինչեւ հիմայ պահուիլ՝ կը ցուցնէ Խաղիք անունը զոր կը յիշէ Մ· Խոր·:

* Նշանաւոր գիտնականին մէկ գեղեցիկ յօդուածը հոս բաղադրող թարգմանութիւնը յատուկ կը բերի, Վիեննայի Գիտական կաճառին 1933ի հրատարակութենէն· M. P. Kretschmer, Der nationale Name der Armenier. Anzeiger, 69. Jahrgang, 1932. Wien 1933, էջ 28—36:

[1] A. Götze, Kleinasien zur Hettiterzeit, 1924, S. 6.

[2] Հնչարանօրէն որչափ գիտեմ՝ արգելք մը չկայ որ Haja ձեւէն հայ յատուկ գայ: Սեպագրական ի մը կրնար հայկ· h կամ x չի փոխուիլ· ըստ Հիւբշմանի, JF. 16, 338, ծան· 1· հայկ· գաւառաբարբառներու մէջ h եւ x գիւրաւ կը փոխանակին:

Որչափ կ'երեայ յոյն պատմագիրներու անծանօթ չէր Haja — Հայք· Hekataios (Սահմ· Բիւզանդացւոյն քով) երեք անգամ կը յիշատակէ Xoi անունով ժողովուրդ մը պանտոսի մէջ, իրր զրացի Բէխէիրացիներու [3]: Aldinus կը չեշտէ թերեւս աւելի ճիշդ՝ Xoĩ, անունը իւր կարճ ձեւին մէջ հատանգամանաբար սգած է: Եւ իրապէս Դիոդոր՝ Բիւրուղ արշաւանքին մէջ (ԺԴ· 29) կը յիշէ Χάοι անուն ժողովուրդ մը: Տոմաչէկ թէ՛ Xoi եւ թէ՛ Χάοι ձեւերը տարբեր գրչութիւն համարեցաւ Τάοι անուան: Թերեւս ճիշդ է այս կարծիքը Χάοι ձեւին համար· վասն զի Քսենոփոնի հանապատասխան տեղիքին մէջ Տայեցի կը յիշէ (Anabas, Դ, 7, 1): Բայց նոյնը արժեցնել նաեւ Xoi ձեւին համար լուսին քամահանդէպ պիտի ըլլար: Ամէն պարագային Տայք — Τάοι ձեւին համապատասխան Հայք — Χάοι պէտք է ըլլար յոյն պատմագիրներու քով: Սեպագրեալ Hajasa, Hekataiosի Xoi անունը եւ համապատասխան Տայք ձեւը բաւական են մեզի ճանչնալու համար որ արդի Արմէնները (այսինքն՝ Հայերս· զանազանելով մեր Հայրենը՝ Հայաստանը) իրենց հայ անունը կը պարտին Հայասանի հին, ոչ–հնդիկեւրոպական մեկ ժողովուրդին, որ Խաղիներէն յառաջ հոն բնակած է: Այս պարագան այնչափ աւելի դիւրահասկնալի է, երբ նկատենք Արմէններու մարմնոյ բացառիկ կազմութիւնը եւ հոգեկան հակումները՝ ոչ–հնդիկեւրոպական հայերէնին՝ ոչ–հնդիկեւրոպական մեկ անկիւնը՝ զուտ հնդիկեւրոպական Արմէններէ ծնած որդիները· Բնչք Խոյթի անմահ չքնաղ տեղերուն մէջ ապատ է մարդիկ, որոնք ոչ Հայերու եւ ոչ ալ Քուրաերու նման կը նմանին· գժբախտաբար անդրագոյն մանրամասնութիւն մը չի տար: Թովմ· Արծրունի եւս կը յիշատակէ նոյն գծերու վրայ ապրող, բարքով՝ վայրենի, լեզուով՝ անհասկնալի ժողովուրդ մը: Հոս՝ նախաարմենեան ժողովուրդ մը մասին է խօսքը· որմէ տարբեր էր նաեւ հնդիկեւրոպ· Արմէններու հետ ձուլած ժողովուրդը· առաջնոյն քով չենք տեսներ մեր մեծաւոր ասիական նշանները, զոր Արմէնները ժառանգեցին:

[3] Գիտենք ենթադրել որ այս Χόι անուանուածները՝ հնդիկեւրոպ· Արմէններէն չընդհատուած Hajaներու մէկ մասն էին, որոնք դէպի հիւսիս քշուած էին:

© National Library of Armenia

Հին Հայերէն տարբեր պէտք են եղած ըլլալ նաեւ Ծաղոխները, զորոնք Լէման-Հաուպտ 900ին Ն. Ք. Հայաստան մտած կը համարէ: Մինչեւ հիմայ դեռ չէ ցուցուած որ Ծաղոերէնը հայերէնին վրայ ազդած ըլլայ: Հայերէնի ոչ-հնդիկեւրոպական տարրերու քննութեան համար պէտք ենք դիմել Ḫajasa երկրի լեզուին, որմէ դժբախտաբար քանի մ'անուններ ծանօթ են[4], այս պատճառու փորձեց Deeters հայերէնը հարաւային Կովկասեան կամ Խարթվելեան լեզուներու հետ համեմատել, վերջիններս աշխարհագրական մերձաւորութեան համար Հայաստանի հնագոյն բնակչութեան ցեղակից համարելով: Շատ հաւանական է սակայն, որ առանց ցեղակցութեան խնդրին՝ պարզապէս հարաւէն դէպի Կովկաս քշուած ժողովուրդները իրենց լեզուէն շատ բաներ ժառանգութիւն ձգած ըլլան արդի Կովկասեան լեզուներու, ինչպէս քանի մը նշաններ ցոյց կու տան:

Վրացերէնը՝ ամէնէն աւելի ձայնական դրութեան կողմէ մեծ նմանութիւն կը ցուցնէ հայերէնի ցեղական հիմքին (Substrat). զոր կ'ուզեմ այլուր ուսումնասիրել: Հոս՝ քանի մը խօսք հայերէնի –f դրին մասին: Deeters գոյն՝ իբր յոգնակիի նշան չգանելով վրացերէնի մէջ, ուզեց հնդիկեւրոպ. –s վերջաւորութենէն ծագեցնել: Բայց վրացերէնի մէջ անոր չգոյութիւնը պայման չէ՝ հնդիկեւրոպ. համարելու գոյն, մանաւանդ թէ ճիշտ այն աեն անոր ոչ-հնդիկեւրոպական ծագումը հաւանական կը դառնայ, վասն զի –f վերջաւորը արդէն Ե. դարու Ն. Ք. երեւան կու գայ Բանինովնի Τάοχοι — Տայf, եւ Καρδοῦχοι — Կորդուէ անուններու մէջ. մինչ վերջինս յետոյ կը գրուի Cordueni (Plin.), Γορδυαῖοι (Strabo) եւ երկուքը՝ Γορδυηνή:

Ḫajasa անուան ածանցուած տ–ը՝ Խորբէր լուվական կը համարի. զոր ուղիղ չեմ գտներ: Նոյն տ– վերը կը հանդիպի նաեւ Հիթիթներու մայրաքաղաքի անուան մէջ՝ Ḫattusas, ուսոի նախահաւատական ծագում ալ կրնայ ունենալ:

Եզրակացութիւն՝ Բողազքէօյի արձանագրութիւններուն մէջ գործածուած Ḫajasa անունը կը նշանակէ Հայաստան, որուն բնա-

[4] Caucas. S. §§ 4:

կիչները ծանօթ էին Յոյներուն իրենց Χοί· հնդիկեւրոպական Ամէնները իրենց ազգային Հայ անունը ժառանգած են այլ ոչ-հնդիկեւրոպական՝ նախախաղաեան բնակիչներէն:

* պ. խ.

Erdmessung, Grad, Meile und Stadion nach den altarmenischen Quellen.

(Ein Beitrag zur Geschichte der Erdkunde und der Kulturbeziehungen zwischen Hellenismus und Armeniertum.)

Von Hans v. Mžik (Wien).

KAPITEL III.

Textkritische Untersuchungen; die Quellen der armenischen Texte; Bemerkungen zur Übersetzung.

Die Frage nach den Quellen unserer Texte läßt sich mit Rücksicht auf deren mosaikartigen Charakter nur durch Detailuntersuchung beantworten. Natürlich kann im Rahmen dieser Arbeit eine solche nur die im vorigen Kapitel gegebenen Textausschnitte betreffen, nicht etwa die ganzen Werke, denen sie entnommen sind, oder die Sammelhandschriften, von denen sie einen Teil bilden.

Als etwas Einheitliches präsentieren sich nur die beiden als **4** und **6** gebrachten kleinen Texte, insoferne sie nichts anderes denn metrologische Tabellen enthalten. Anders steht es dagegen mit den Abschnitten aus *Ananias* (**1**), aus den beiden Fassungen der „Weltschau“ (**2** und **3**) und aus der Pariser Handschrift (**5**), den eigentlichen Grundlagen unserer Untersuchung. Jeder dieser vier Texte besteht aus mehreren miteinander nur lose in Verbindung stehenden Stücken verschiedenen Inhalts und verschiedener Herkunft, die auch für den flüchtigen Blick leicht auseinanderzuhalten sind. Einige dieser Stücke sind zwei oder auch mehreren unserer Texte gemeinsam, was für die Textkritik und die Erklärung des Inhaltes eine wesentliche Erleichterung bedeutet.

Die stoffliche Analyse unserer Texte läßt erkennen:

A. Eine Berechnung über den „Lauf“ der Sonne bei *Ananias* (**1**), die sich der Hauptsache nach auch in der Pariser Handschrift (**5**) wiederfindet.

B. Eine Anzahl von Exzerpten aus dem I. und VII. Buche der „Geographie“ des Ptolemaios, entnommen der *Χωρογραφία Οἰκουμενική* des Pappos. Beide Fassungen der „Weltschau“ (**2** und **3**) enthalten solche Exzerpte. Diese sind auch ohne den direkten Hinweis auf die Quelle, der in der kürzeren Fassung gegeben ist, zum großen Teil durch den Inhalt deutlich erkennbar.

C. Mehrere Einzelheiten wie auch längere Absätze in beiden Fassungen der „Weltschau“ (**2**, **3**), die zwar offenbar griechischer Herkunft sind, deren Autor sich aber nicht feststellen läßt. Dazu gehören die Klimatafel und die metrologischen Tabellen, die (unter **D** und **E**) für sich besprochen werden sollen.

D. Eine Klimatafel in der längeren Fassung der „Weltschau“ (**2**). (Die gleiche Klimatafel ist auch in der kürzeren Fassung vorhanden, wurde jedoch in die von uns gebrachte Textprobe nicht aufgenommen.)

E. Eine metrologische Tabelle bei *Ananias* (**1**); sie erscheint noch in drei anderen Texten (**2**, **3**, **4**).

F. Eine Zeittafel und metrologische Aufzählungen, die aus verschiedenen ineinanderlaufenden, aber sonst vollständigen disparaten Teilen bestehen. Nur die Pariser Handschrift (**5**) enthält sie. Die übrigen Texte bieten keine Parallele. Doch steht die Tabelle der Siwaser Handschrift (**6**) in ihren Angaben der Pariser nahe.

G. Verschiedene Glossen.

Es mag noch festgestellt werden, daß die hier gebrachten Textabschnitte aus den beiden Fassungen der „Weltschau“ Entlehnungen aus Kosmas Indikopleustes (Konstantin von Antiochia), Bibelzitate oder Material arabischer Herkunft nicht enthalten. Nur ein kurzer Absatz der Pariser Handschrift (**5**): „Der (Doppel)schritt hat 14 Faust. Eine Elle hat 7 Faust“ scheint biblisch-talmudische bzw. palästinensisch-syrische Maßeinheiten vorauszusetzen. Ein allgemein in Vorderasien — nicht aber im Westen — bekanntes Maß ist wohl auch die „Pfeilschußweite“ gewesen, die sowohl die Pariser (**5**), wie die Siwaser Handschrift (**6**) erwähnen (s. im folgenden Sp. 458).

In Armenien selbst beheimatete Quellen bzw. persönliche Anschauungen der Autoren lassen sich nirgends nachweisen.

Im einzelnen wäre zu sagen:

ad **A.** Die Berechnung über den „Lauf“ der Sonne steht — so merkwürdig sie uns auch anmuten mag — mit ihren Anschauungen in der uns bekannten antiken Literatur nicht vereinzelt da. Vielmehr weist sie eine nahe Verwandtschaft mit einer in der griechischen Metrologie wohlbekannten Notiz in des Achilles Tatios' *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ ’Αράτου φαινόμενα* auf. Diese Notiz lautet: *Χαλδαῖοι δὲ περιεργότατοι γενόμενοι ἐτόλμησαν τοῦ ἡλίου τὸν δρόμον καὶ τὰς ὥρας διορίσασθαι· τὴν γὰρ ἐν ταῖς ἰσημερίαις ὥραν αὐτοῦ, καθ' ἣν ἴσως διέρχεται τὸν πόλον, εἰς τριάκοντα ὅρους μερίζουσιν, ὥστε τὸ τριακοστὸν μέρος τῆς ὥρας τῆς ἐν τῇ ἰσημερινῇ ἡμέρᾳ ὅρον λέγεσθαι τοῦ δρόμου τοῦ ἡλίου· λέγουσιν δὲ πάλιν ἀνδρὸς πορείαν μήτε τρέχοντος μήτε ἠρέμα βαδίζοντος μήτε γέροντος μήτε παιδὸς τὴν πορείαν εἶναι τοῦ ἡλίου καὶ τριάκοντα σταδίων καθαρῶν εἶναι*[176]. „Die Chaldäer haben es — höchst vorwitzig — unternommen, den Lauf der Sonne und die Stunden zu bestimmen. Die Äquinoktialstunde der Sonne, in der diese im Gleichmaß durch den Himmelskreis geht, teilen sie in 30 ‚Wegmarken‘, so daß der 30. Teil der Stunde des Äquinoktialtages als ‚Wegmarke‘ des Sonnenlaufes zu bezeichnen ist. Ebenso sagen sie, daß der Stundenweg

[176] „Commentariorum in Aratum reliquiae“, collegit, recensuit, prolegomenis indicibusque instruxit E. Maass, Berolini 1898, S. 45, Z. 1—8.

© National Library of Armenia